

**СОЦІАЛІЗАЦІЯ ДИТИНИ У КОНТЕКСТІ ВНУТРІШНЬОСІМЕЙНИХ
ВІДНОСИН**

Показано роль сім'ї у соціалізації дитини, розкрито сутність внутрішньосімейних відносин як фактора її соціалізації. Розглянуто основні характеристики і змістовий контекст внутрішньосімейних відносин у різних сімейних ситуаціях. Наведено результати констатувального етапу експерименту, спрямованого на виявлення типів сімей залежно від пануючих у них внутрішньосімейних відносин.

Ключові слова: сім'я, внутрішньосімейні відносини, соціалізація, дитина, батьки.

Актуальність питань, пов'язаних із соціалізацією молодого покоління зумовлена неоднозначністю впливу на цей процес соціокультурних умов сучасного українського суспільства. З одного боку, спостерігається підвищення вимог до загального і культурного рівня зростаючої особистості, формування в неї умінь, які забезпечували б не лише адаптацію до соціальної реальності, а й сприяли б свідомому вибору життєвого поступу, а з іншого – характерна для сьогодення різновекторність життєдіяльності, спричинює проблеми в сфері соціальної взаємодії та соціальних відносин.

До визначення сутності соціалізації, окреслення особливостей її перебігу звертаються психологи (Н. Абдюкова, Г. Авер'янова, І. Бех, Н. Дембицька, В. Москаленко, С. Розум), соціальні психологи (Г. Андреева, І. Мартинюк, Л. Музичко, Л. Орбан-Лембрик), соціальні педагоги (О. Безпалько, Г. Лактіонова, І. Зверева, А. Капська, А. Мудрик), педагоги (Б. Вульф, Н. Голованова, В. Кравець, Н. Лавриченко).

Особливим середовищем, що відіграє вагомую роль у соціалізації дитини, є сім'я – одна із найдавніших форм спільності людей, середовище формування та розвитку особистості, в якому здійснюється соціальне відтворення населення та способу його життя. У сім'ї визначаються соціальний статус дитини, її обов'язки, виникає прихильність до рідних, закладається підґрунтя для становлення її світогляду і переконань, ціннісних орієнтацій, морально-етичних ідеалів, уподобань, соціальної поведінки, відбуваються її особистісний розвиток.

Висвітленню ролі сім'ї у вихованні та соціалізації зростаючої особистості присвятили свої праці Г. Авдіянець, М. Аккерман, М. Бикова, Т. Глухова, С. Голод, Е. Ейдемільер, Л. Єхалова, З. Кісарчук, О. Кляпець, В. Кравець, В. Семиченко, В. Солодников, В. Столін та ін., які одноставні в тому, що належна реалізація сім'єю відповідних функцій можлива лише за умов усвідомлення батьками себе як агентів соціалізації, наявності в них широкого рольового репертуару, який забезпечував би представлення дітям очікувань найближчого соціального оточення, добровільне відтворення ними соціальних відносин, формування необхідних ціннісних орієнтацій.

Сім'я є тим середовищем, де починає формуватися особистість дитини, процес виникнення якої є процесом перетворення біологічно заданого матеріалу силами соціальної дійсності, що існує до, поза й зовсім незалежно від цього матеріалу. Цей процес, за словами Е. Ільєнкова, „іноді називають соціалізацією особистості”. Насправді ж, переконаний філософ, „соціалізується” не особистість, а „природне тіло новонародженого, яке ще тільки має перетворитися в процесі цієї „соціалізації”, тобто особистість ще має виникнути”. Акт народження особистості не збігається ані в часі, ані по суті „з актом народження людського тіла... Оскільки ж тіло немовляти з перших хвилин включене в сукупність людських відносин, потенційно воно вже є особистістю. Потенційно, але не актуально... Особистістю – соціальною одиницею, суб'єктом, носієм соціально-людської діяльності –

дитина стане лише там і тоді, коли сама почне виконувати діяльність” [4, с. 398].

Вагомий внесок у розробку питань соціалізації зробили зарубіжні дослідники. Виокремлюючи первинний і вторинний типи соціалізації, П. Бергер і Т. Лукман вирішальне значення надають саме первинній соціалізації, яка відбувається в сім'ї. Ця значущість, на їхню думку, зумовлена тим, що тут не існує проблем з ідентифікацією дитини, адже відсутня проблема вибору значущих інших. „Батьків не обирають... Оскільки в дитини немає вибору значущих інших, її ідентифікація з ними виявляється квазіавтоматичною..., дитина інтерналізує світ своїх значущих інших не як один з багатьох можливих світів, а як єдино існуючий і єдино мислимий. Саме тому світ, що інтерналізується в процесі первинної соціалізації, значно міцніше вкорінюється в свідомості, ніж світи, що інтерналізуються в процесі вторинної соціалізації” [2, с. 119].

Особливості сімейної соціалізації досить ґрунтовно окреслює Е. Фромм, стверджуючи, що, наближаючись до раннього віку, дитина починає усвідомлювати той факт, що її мати та інші люди є чимось окремим стосовно неї. Цьому сприяє спроможність дитини маніпулювати і вивчати об'єкти, опановувати їх фізично й пізнавати розумово. Із дорослішанням у дитини розвивається прагнення до особистісної незалежності та персональної свободи. Момент усвідомлення дитиною своєї окремішності у фізичному й соціальному просторі є водночас моментом усвідомлення необхідності пристосування, адаптації до цього простору з наступним активним входженням у нього [7].

До вивчення соціалізуючого впливу сім'ї на дитину звертається Р. Мертон. Спираючись на експериментальні дослідження, він доводить, що дитина активно залучається до виявлення та зміни неявних зразків культурного оцінювання, віднесення людей і речей до різних категорій і формування гідної поваги тією самою мірою, якою вона засвоює явну культурну орієнтацію своїх батьків, що виражається в нескінченному потоці

наказів, пояснень і попереджень. З цього робиться припущення про те, що дитина зберігає „виявлені в щоденній поведінці батьків неявні зразки культурних цінностей навіть у тому випадку, коли вони суперечать явним порадам і попередженням старших” [5, с. 107]. У цьому контексті не можна не згадати слова Е. Берна, який з цього приводу пише: „Приклад батьків – це та сила, яка протягом усього життя спонукає нас ухвалювати (несвідомо) рішення, відповідно до стереотипів їхньої поведінки” [3, с. 95].

Важливість сім'ї у соціалізації дитини спричинюється тим, що вона постає як головний передавач культурних норм і цінностей, що робить можливим їх сприйняття в інших референтних групах – серед товаришів по іграх, у дитячих вікових колективах, неформальних об'єднаннях, членами яких вона стає або на які просто орієнтується у власному житті. Отже, сім'я є тією „первинною матрицею, всередину якої сягає коріння особистості й звідки постають її витoki” [1, с. 64]. Індивід народжується з генетично заданим переліком фізіологічних потреб, але це народження відбувається в різних типах сімей (сімейних ситуаціях), які по-різному позначаються на його становленні як особистості. І це визначає персональний світ дитини, зміст, яким наповнюється її соціалізація.

Мета статті – розкрити особливості впливу внутрішньосімейних відносин як фактору соціалізації дитини у різних типах сімей.

Значущість внутрішньосімейних відносин для соціалізації дитини зумовлена, по-перше, тим, що вони є першим специфічним зразком суспільних відносин, з якими дитина стикається від самого народження, а по-друге, тим, що в них фокусується і набуває „своєрідного мініатюрного вираження все багатство суспільних відносин, створюючи можливості для раннього залучення зростаючої особистості до їх системи” [6, с. 320].

Результати досліджень засвідчують, що від характеру відносин між старшими і молодшими членами сім'ї залежить рівень набуття дитиною різноманітних ціннісних орієнтацій і настановлень, розвиток її емоційної сфери, усвідомлення сутності соціальних ролей. Чим сильнішим є емоційний

зв'язок між батьками й дітьми, тим краще відбуваються виховання, засвоєння молодшими членами сім'ї норм і цінностей культури, навичок поведінки і спілкування, підготовка до виконання певних соціальних ролей, тобто тим активніше відбувається їхня соціалізація. Однак не всі батьки спроможні дати дитині вичерпну інформацію про суспільне життя, підкріплену несуперечливим прикладом позитивної поведінки. Здебільшого батьківські настановлення і зразки поведінки через непослідовність і заплутаність містять не лише прямий зміст, а й безліч прихованих конотацій, що зумовлює спотворене сприймання дійсності, викликає емоційні розлади, може створювати в дитини конфлікт, що значно ускладнює її соціалізацію. У прагненні подолати цей конфлікт дитина або зникає жити в умовах подвійної моралі, нехтуючи сімейними цінностями і формально погоджуючись із зовнішніми вимогами, або засвоює маргінальні цінності, що не відповідають ані нормам сім'ї, ані вимогам суспільства.

Водночас існують сім'ї, в яких діти не тільки позбавлені догляду, а й перебувають в антисоціальному, криміногенному середовищі. Не знаходячи в батьків визнання цінності своєї особистості, зазнаючи від них брутального нехтування, приниження, маніпулювання її почуттями, дитина відчужується, відсторонюється від них. Наслідками таких відносин часто стає формування в дитини комплексу неповноцінності, що ускладнює її відносини з однолітками, іншими людьми, призводить до порушення соціальних і моральних норм, до соціальних руйнівних девіацій. Через відсутність позитивного батьківського прикладу діти, які виховуються в таких сім'ях, не в змозі обрати для себе адекватний спосіб соціальної поведінки, соціальних відносин.

Важливість внутрішньосімейних відносин як фактора соціалізації дитини зумовлена ще й тим, що особливості їх прояву поступово закріплюються в поведінці дитини і стають моделлю відносин з іншими людьми. Через обмежений особистісний і соціальний досвід грубість та байдужість батьків спричинюють виникнення у дитини переконаності в тому,

що чужа людина не буде ставитися до неї краще, ніж батьки, а то й завдасть більших прикрощів. Це спричинює продукування відповідних дій і ставлень до „інших”, репрезентуючи зневагу до соціальних цінностей, ускладнюючи реалізацію соціальних відносин. Як наслідок, виникає педагогічна занедбаність дитини, що призводить до стійкої дезадаптації, асоціальності.

Уперше модель сімейних відносин, названу коловою – Circuplex Model, розробили Д. Олсон та його колеги в 1979 р. [8]. Ця модель ґрунтується на системному підході, ключове положення якого полягає в тому, що сім'я є системою, яка прагне до зрівноваження автономії (separateness) з прив'язаністю, взаємозалежністю (connectedness) своїх членів. Наразі кожен член сім'ї постає як особистість, котра прагне саморозвитку, але водночас повинна бути спроможною функціонувати разом з іншими членами сім'ї. Спільна життєдіяльність членів сім'ї, з одного боку, здатна підвищити їхню згуртованість, а з другого, – спричинити неузгодженість між ними.

Як система сім'я перебуває у певній рівновазі, однак ця рівновага рухлива, жива – вона постійно оновлюється. Зміна соціальної ситуації, розвиток сім'ї або одного з її членів чи, навпаки, негативні зміни у ній спричинюють перебудову всієї системи внутрішньосімейних відносин і зумовлюють появу інших за якістю відносин, іноді діаметрально протилежних тим, що існували раніше.

Ефективна життєдіяльність сім'ї передбачає оптимальне узгодження її внутрішніх змін і здатності до зрівноваження своїх властивостей і якостей як системи. У сім'ї, де не задовольняються життєві запити її членів, така здатність втрачається, і сім'я цілком не адаптується до нових умов. Це призводить до порушення гнучкості сімейної системи, під якою розуміється її здатність адаптуватися до змін зовнішньої і внутрішньої ситуації, властивість змінюватися, залишаючись достатньо стабільною для комфортного і безпечного почування своїх членів, міра змін у сімейному лідерстві, рольових відносинах і внутрішньосімейних нормах. Такі порушення можуть виявлятися в хаотичності, імпульсивності життя сім'ї,

непродуманій видозміні сімейних ролей. Це робить неможливим успішний перебіг соціалізації дитини в сімейному мікросередовищі, гальмує набуття нею необхідних соціальних і моральних якостей, формування ціннісних орієнтацій, соціальної свідомості і соціальної поведінки.

Вагому значущість для належної соціалізації дитини в сім'ї має сімейна ідеологія, тобто сімейні норми і правила, цінності, традиції, що покладаються в підґрунтя внутрішньосімейних відносин і способів вибудови загальної життєдіяльності сім'ї. Відсутність таких норм і правил призводить до хаосу в сімейній системі, шкідливо позначається на психічному здоров'ї членів сім'ї, що не тільки не сприяє соціалізації дитини, а значно ускладнює цей процес, може призводити до появи в поведінці дитини дезадаптованості.

На внутрішньосімейні відносини вагомий вплив справляє характер головування, що визначає залежність між владою та підпорядкуванням, тобто ієрархічну будову сім'ї, а також розподіл ролей з огляду на ті завдання, які сім'я вирішує на кожному етапі свого життєвого циклу. Прийняття сімейної ролі здійснюється відповідно до соціокультурних норм і стандартів, які визначають критерії оцінки успішності виконання ролей. Рольова поведінка членів сім'ї характеризується рівнем ідентифікації виконавця з роллю – рівнем відповідальності за виконання ролі, рольовою компетентністю, сформованістю мотиваційного та операційно-технічного її компонентів.

У рольовій структурі сім'ї розрізняють конвенційні й міжособистісні ролі. Конвенційні ролі опосередковуються соціокультурним середовищем. Вони стандартизовані, визначають узвичаєні права та обов'язки членів сім'ї, форми поведінки в сім'ї і способи їх реалізації, що регулюються мораллю, традиціями суспільства. Міжособистісні ролі індивідуалізовані, залежать від характеру міжособистісних відносин у сім'ї і ґрунтуються на унікальному досвіді внутрішньосімейних відносин – відносинах між членами сім'ї, які визначаються характером і змістом сімейних ролей або типом взаємодії членів сім'ї у процесі виконання ними сімейних ролей.

Рольова узгодженість досягається за умов, коли всі виконавці ролей мають адекватні уявлення про вимоги, що висувуються до певної ролі як суспільством, так і рольовими партнерами, про своє місце і місце інших членів сім'ї у рольовій структурі.

Порушення рольової структури (рольового конфлікту) може зумовлюватися: існуванням в одного або декількох членів сім'ї викривлених уявлень щодо певного рольового образу; продукуванням членами сім'ї протилежних рольових очікувань; включенням в образ однієї ролі суперечливих вимог. Рольовий конфлікт виявляється у жорсткому нерівномірному розподілі ролей, дисфункціональному, неефективному виконанні ролі, патологізації ролей (виконання ролей тирана, деспота, жертви тощо). Як наслідок, може здійснюватися психотравматологічний вплив і на виконавця ролі, і на самопочуття інших членів, сім'ї загалом. Це призводить до рольового дисбалансу, що є передумовою втрати сім'єю соціалізаційних можливостей.

Зважаючи на важливість внутрішньосімейних відносин як фактору соціалізації зростаючої особистості, нами було проведено констатувальний експеримент, мета якого полягала у виявленні типів сімей залежно від пануючого в них стилю батьківсько-дитячих відносин.

Аналіз та узагальнення одержаних за допомогою анкетування, тестів „Які ви батьки?“, „Пріоритети сімейного виховання“, „Чи хороший Ви батько (мати)?“ результатів засвідчили, що 47,6% батьків в основу своїх відносин з дитиною покладають чітко визначені життєві сценарії, не даючи дитині змоги відхилятися від них; відносини в таких сім'ях позначені авторитаризмом і жорстокістю. 36,2% батьків надають перевагу ліберальному стилю відносин з дитиною, який перемижується з деяким авторитаризмом. Відсутність у батьків чітко визначеної системи цінностей або сповідування їх негативних різновидів викликає в дитини розгубленість. За умов надання батьками переваги авторитарному стилю відносин, діти підсвідомо переймають його і наслідують у власній поведінці; байдужість

батьків штовхає дитину на пошуки іншої референтної групи, яка забезпечувала б їй необхідне розуміння і підтримку, але вибір у цьому випадку доволі часто виявляється асоціальним. 16,2% батьків дотримуються демократичного стилю відносин з дитиною, цінують її ініціативу і самостійність. У цих сім'ях дитина одержує підтримку батьків, зорієнтована на сповідувані дорослими цінності, але приймає їх не автоматично, а усвідомлено, адже вони підкріплюються реальними вчинками і поведінкою дорослих.

Методика „Сімейні цінності” передбачала паралельне діагностування батьків і дітей, яким пропонувалося проранжувати п'ять видів сімейних цінностей за параметрами „бажані” та „реальні” у межах таких функцій сім'ї, як: виховна, господарсько-побутова, соціального контролю, інтелектуального спілкування, психологічної розрядки. Отримані результати та їх порівняння дало змогу виявити схожість і відмінності в сімейних цінностях батьків і дітей за різними функціями сім'ї. Загалом схожі цінності характерні для невеликої кількості батьків і дітей. Такий стан, а також надання переваги різним цінностям негативно позначаються на характері внутрішньосімейних відносин, а отже, й на соціалізації зростаючої особистості. У найбільш несприятливому становищі опиняються діти, батьки яких надають у відносинах з ними перевагу диктату або постійному опікуванню.

Як диференційований інструментарій для визначення рольової узгодженості в сім'ї як показника стилю батьківсько-дитячих відносин використовували методику „Функціонально-рольової узгодженості”, що містила запитання для батьків та їхніх дітей. Згідно з одержаними даними, високий рівень функціонально-рольової узгодженості виявлений у 12,1% сімей, середній рівень – у 15,3% сімей, низький рівень – у 45,6% сімей; відсутність узгодженості характерна для 27,0% сімей. Зрозуміло, що найбільш сприятливі умови для соціалізації дитини існують у сім'ях, де рівень функціонально-рольової узгодженості є високим і середнім. Ці сім'ї також володіють високими і середніми потенційними можливостями для

подальшого розвитку такої узгодженості й мають (насамперед сім'ї з високим рівнем функціонально-рольової узгодженості) тенденцію наближення до ідеального варіанту.

Узагальнення результатів за всіма напрямками педагогічної діагностики, спрямованої на виявлення характеру батьківсько-дитячих відносин як фактору соціалізації зростаючої особистості дало змогу виокремити чотири типи сімей: активно-творчий (демократичний стиль батьківсько-дитячих відносин, повага всіх членів сім'ї один до одного, залучення дитини до конструктивного сімейного спілкування, постійна зацікавленість проблемами дитини та її вихованням), активний (стиль батьківсько-дитячих відносин може набувати авторитарних рис, що супроводжується культивуванням вищості сімейного „голови“; спілкування з дітьми часто набуває моралізаторського спрямування, пріоритетна увага надається їхньому навчанню), пасивний (стиль батьківсько-дитячих відносин має „попускаюче” забарвлення, сімейне спілкування зазвичай ініціюється дитиною, відсутність взаємозацікавленості, батьки побоюються свою дитину, часто почуваються безпорадними перед нею, у відносинах з дитиною перевага надається задоволенню її матеріальних потреб) індиферентний (батьки байдуже ставляться до дитини, не надають їй уваги, намагаються зводити спілкування з нею до мінімуму, живучи з нею начебто в двох паралельних світах).

Безумовно, найбільш сприятливим для соціалізації дитини є активно-творчий тип сім'ї. Водночас одержані нами результати засвідчили, що до нього належить незначний відсоток від загальної кількості сімей, охоплених констатацією. Крім того, було виявлено тенденцію зменшення кількості сімей цього типу й збільшення таких їх типів, як активний, пасивний та індиферентний мірою дорослішання дитина. Ця тенденція, на наш погляд, має негативний вплив на соціалізацію дитини, ускладнюючи належний перебіг цього процесу.

Таким чином, сім'я є первинним середовищем соціалізації дитини, в якому вона оволодіває культурою, суспільними нормами, моральними

правилами, навичками індивідуальної, сумісної і колективної діяльності, пізнає соціальні цінності й формує власні ціннісні орієнтації. Провідним фактором тут постають внутрішньосімейні відносини, тобто відносини між членами сім'ї, що визначаються характером і змістом сімейних ролей, типом взаємодії членів сім'ї між собою. Важливість цих відносин для соціалізації дитини зумовлюється тим, що вони, по-перше, є зразком суспільних відносин і за сприятливих умов забезпечують її залучення до їх системи; по-друге, внутрішньосімейні відносини забезпечують інтеріоризацію дитиною певних норм і правил міжособистісної взаємодії; по-третє, допомагають зростаючій особистості оволодіти сімейними ролями.

Характер внутрішньосімейних відносин породжує певний тип сім'ї. За результатами педагогічної діагностики виявлено чотири таких типи: активно-творчий, активний, пасивний, індіферентний. Зважаючи на порівняно невелику кількість сімей активно-творчого типу (як найбільш сприятливого для соціалізації дитини), перспективи подальших досліджень бачаться у розробці та апробації педагогічних умов, орієнтованих на поліпшення неконструктивних внутрішньосімейних відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахмадеев А. А. Социальная адаптация в контексте семьи: социально-философский анализ / Алим Ахатович Ахмадеев, Анина Альтафовна Ширяева. – Уфа : БГУ, 2001. – 102 с.
2. Бергер П. Социальное конструирование реальности: трактат по социологии знания / Питер Бергер, Томас Лукман; [пер. К.Рудкевич]. – М. : МЕДИУМ, 1995. – 322, [1]с.
3. Берн Э. Введение в психиатрию и психоанализ для непосвященных / Эрик Берн; [пер. с англ. А. И. Федорова]. – СПб. : Талисман, 1994. – 432 с.
4. Ильенков Э. В. Философия и культура / Э. В. Ильенков. – М. : Политиздат, 1991. – 464 с.

5. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура (фрагменты)/ Роберт Мертон; Ин-т социологии НАН Украины. – К. : Абрис, 1996. – 108, [1] с. – (Бестселлеры мировой социологии).

6. Российская педагогическая энциклопедия: в 2 т. / [редкол. В. В. Давыдов (гл. ред. и др.)]. – М. : Большая Российская энциклопедия. – Т. 2: М – Я, 1998 –1999. – 670 с.

7. Фромм Э. Бегство от свободы /Эрих Фромм. – М.: ЭСТ, 1990. – 574 с.

8. Olson D. H., Sprenkle D. H., Russel C. S. Circumplex model of marital and family systems: Cohesion and adaptability dimensions, family types and clinical application // Family process. – 1979. – № 18. – P. 3–28.

Показана роль семьи в социализации ребенка, раскрыта сущность внутрисемейных отношений как фактора его социализации. Рассмотрены основные характеристики и содержательный контекст внутрисемейных отношений в различных семейных ситуациях. Приводятся результаты констатирующего этапа эксперимента, направленного на выявление типов семей в зависимости от присущих им внутрисемейных отношений.

Ключевые слова: семья, внутрисемейные отношения, социализация, ребенок, родители.

The role of family in socialization of child is shown, essence of inwardly family relations as a factor of its socialization is exposed. Basic descriptions and semantic context of inwardly family relations in different domestic situations are considered. The results of the diagnostic stage of experiment, directed on the exposure of types of families depending on dominating of their inwardly family relations are lighted out.

Key words: family, inwardly family relations, socialization, child, parents.